

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ЩЕНКО Олександр Григорович

УДК 271.2–1

**РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНІ ПОГЛЯДИ МИТРОПОЛИТА АЛЕКСІЯ
(ГРОМАДСЬКОГО): ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Шугасва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Чорноморець Юрій Павлович,
Інститут філософської освіти і науки
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри культурології;

кандидат філософських наук
Вітюк Ірина Костянтинівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри філософії.

Захист відбудеться 26 листопада 2015 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 в Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розісланий «26» жовтня 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Однією з болючих проблем для сучасної України залишається пострадянський ідейно-аксіологічний вакуум. Відмовившись від комуністичної ідеології, українське суспільство й донині не змогло запропонувати альтернативну систему цінностей та духовних підвалин, які б могли стати підґрунтям гармонійного і сталого розвитку особистості та соціуму.

Виклики, породжені глобалізаційними процесами у світі та становленням інформаційного суспільства, що супроводжується новими формами відчуження, актуалізують запити на відродження духовно-моральних цінностей закладених у ментальності нашого народу, але не виражених експліцитно. З огляду на історичну ретроспективу та сьогодення, наше суспільство, переважно, залишається релігійним з орієнтацією на православ'я, що спонукає, в тому числі й філософів, і релігієзнавців, до рефлексії над духовною спадщиною цієї традиції та її найбільш яскравими представниками: ієрархами, інтелектуалами, мислителями.

Одним із таких представників є екзарх Української Православної Церкви митрополит Алексій (О. Я. Громадський) (1882 – 1943 рр.). Це знакова історична постать свого часу, однак мало хто згадує, що він був глибоким релігійним мислителем та активним проповідником, який здійснював систематичні пастирські подорожі. У час відсутності інформаційних технологій, коли переважна більшість населення була неосвіченою, промова гомілета-інтелектуала мала визначальний вплив на свідомість слухача, формуючи світогляд широких мас православного населення. Саме тому дослідження духовно-релігійних поглядів митрополита Алексія (О. Я. Громадського) – надзвичайно важливе, оскільки дає можливість глибше зрозуміти особливості української духовності та ментальності.

Актуальність дослідження поглядів екзарха Алексія полягає також у тому, що на теперішній час українське православ'я, яке історично завжди було консолідуючим фактором суспільства, має цілу низку невирішених проблем. Насамперед, це проблема розколу його на три гілки: Українську Православну Церкву (Московського Патріархату), Українську Православну Церкву Київського Патріархату та Українську Автокефальну Православну Церкву, які не знаходяться між собою у євхаристичному спілкуванні, і лише Українська Православна Церква (Московського Патріархату) має визнання Вселенського православ'я, дві останні у своїх автокефалістських прагненнях не знайшли відгуку з боку інших помісних Церков. Ця проблема має досить довгу ретроспективу з латентними фазами та загостреннями. Саме за чергової фази свого загострення (1941 – 1943 рр.) митрополит Алексій очолював одну з конфліктуючих між собою сторін, брав активну участь у цих складних контраверсійних подіях. Тому дослідження поглядів

релігійного діяча дозволить зрозуміти всю глибину архітектоніки цієї конфліктогенної міжконфесійної надбудови у релігійному просторі українського православ'я.

Актуальність теми обумовлена й значущістю постаті митрополита Алексія в релігійній культурі не лише українського православ'я, а й білоруського, польського та російського. Сам факт неоднозначної оцінки особистості й поглядів ієрарха та епохи в цілому серед дослідників, спонукає до більш об'єктивного та скрупульозного аналізу внутрішніх переконань і світоглядних установок екзарха.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у проблемному полі науково-дослідної теми кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» (реєстраційний номер 014U000085).

Об'єкт дисертаційної роботи – творча спадщина та практична діяльність екзарха Алексія (О. Я. Громадського).

Предмет – релігійно-духовні погляди та філософсько-богословські ідеї митрополита Алексія (О. Я. Громадського).

Мета дослідження полягає у цілісній реконструкції, аналізі та філософсько-релігієзнавчій інтерпретації релігійно-духовних поглядів митрополита Алексія (О. Я. Громадського).

Серед поставлених завдань зазначимо такі:

- з'ясувати стан наукової розробленості проблеми;
- відтворити основні етапи богословської та наукової діяльності митрополита Алексія у контексті соціокультурних трансформацій епохи;
- визначити специфіку релігійно-суспільних відносин у світоглядній системі Громадського;
- виявити особливості концептуальних підходів екзарха щодо релігійно-культурного комплексу унійної проблематики;
- розкрити феномен православної автокефальності в українському контексті крізь призму релігійних поглядів митрополита Алексія;
- дослідити магістральні філософсько-богословські тематичні напрями гомілетичної спадщини Громадського.

Хронологічні межі дисертації охоплюють роки життя митрополита Алексія (1882 – 1943 рр.). У деяких випадках дисертант виходить за визначені межі вимушено з метою об'єктивнішого аналізу досліджуваної проблеми.

Теоретична та методологічна база дисертаційної роботи. Основу теоретико-методологічного підґрунтя дисертації складають наукові принципи академічного релігієзнавства: об'єктивності, історизму, позаконфесійності, дуальності, релігійного плюралізму, що дозволило не вийти за межі науковості дослідження. Із загальнонаукових методів використано: діалектичний, системний, метод аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування, узагальнення, екстраполяції, аналогії, класифікації.

Застосовано комплексний історико-філософський аналіз джерел та загальний базовий історико-філософський підхід, який дав можливість розглянути погляди митрополита Алексія у контексті філософсько-релігійної культури України, Росії, Білорусі, Польщі.

З філософсько-релігієзнавчих методів: герменевтичне коло дало змогу реконструювати погляди екзарха Алексія, опираючись на аналіз його текстів; соціокультурний та компаративний аналіз дозволили показати богословську та наукову діяльність ієрарха у динаміці соціальних і культурно-релігійних трансформацій доби та порівняти релігійно-духовні погляди й ідеї Громадського з поглядами інших релігійних мислителів; дескриптивний підхід забезпечив дотримання описово-об'єктивного наукового підходу в процесі аналізу та інтерпретації поглядів ієрарха. Особливого значення набув біографічний метод, у силу просопографічної специфіки дослідження.

У процесі дослідження дисертант опирався на загальні теоретико-методологічні напрацювання таких представників вітчизняного та світового релігієзнавства, як А. Баханов, І. Богачевська, О. Буравський, І. Вітюк, А. Герасимчук, В. Горський, Г. Гофман, В. Грищенко, М. Еліаде, В. Єленський, С. Здіорук, А. Зубов, К. Кислюк, А. Колодний, О. Красніков, В. Лубський, Н. Мозгова, С. Полянський, О. Саган, П. Саух, З. Тіменик, М. Ткачук, Л. Филипович, Л. Халезова, Ю. Чорноморець, В. Шевченко, В. Шмідт, В. Шохін, Л. Шугаєва, І. Яблоков, П. Яроцький.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що воно є однією із перших у релігієзнавчому просторі спроб здійснення цілісного аналізу релігійно-духовних поглядів та богословських ідей українського православного інтелектуала митрополита Алексія (О. Я. Громадського). На основі вивчення філософсько-богословських праць мислителя, його практичної церковно-адміністративної, наукової, викладацької, богословської, проповідницької діяльності було реконструйовано та систематизовано особливості релігійного світогляду ієрарха на тлі соціальних, політико-ідеологічних та етноконфесійних трансформацій кінця XIX – першої половини XX століття.

Дослідницькі пошуки дисертанта знайшли конкретизацію у науковій новизні дисертаційної роботи і викладені в таких положеннях:

– виявлено відсутність комплексного наукового дослідження постаті ієрарха Алексія (О. Я. Громадського) та аналітичних філософсько-релігієзнавчих розвідок його творчої спадщини, релігійно-духовних поглядів; в процесі системного аналізу джерел та літератури з'ясовано, що оцінка його особистості обумовлена ідейними вподобаннями дослідників;

– встановлено, що особистісні якості, світоглядні установки та релігійні погляди мислителя формувались під впливом етноконфесійного середовища, конкретних церковних лідерів та київської філософсько-культурної духовно-академічної традиції, а творчість зрілого періоду взаємозалежали від соціокультурних особливостей середовища;

– констатовано, що домінантними у царині релігійно-суспільних відносин для Алексія були особливості міжконфесійних та церковно-державних взаємовідносин, їх проблематику він розробляв у своїх працях, в основу яких покладав гармонійне співіснування різних суб'єктів цих взаємовідносин на засадах правової культури та толерантності;

– доведено, що філософсько-богословські погляди Громадського щодо комплексу унійних проблем характеризувались глибоким інтересом до феномену унії та його всебічним осмисленням як релігійно-культурного явища на різних зрізах проявів: історіософському, історико-релігієзнавчому, націєтворчому, політичному, геополітичному, богословському та біографічно-особистісному;

– реконструйовано філософсько-богословські погляди митрополита Алексія на автокефалію Української Церкви і виявлено, що вони піддавались трансформації залежно від зовнішніх обставин та особливостей внутрішньоцерковних процесів при базовій орієнтації на канонічну традицію. Встановлено, що концепція автокефальності Української Церкви екзарха Алексія ґрунтувалась на праві місцевої екклезіальної одиниці мати самостійність, за умови благословіння на це кіріархальної Церкви (для Алексія – Московської патріархії);

– з'ясовано, що погляди митрополита Алексія на гомілетичну царину були пов'язані з внутрішнім відчуттям обов'язку проповідувати, покладеного на гомілета самим фактом апостольського наступництва, даного через хіротонію. Доведено, що центральною тематичною лінією проповідницького дискурсу Громадського була сотеріологічна мета, зосередження на боротьбі з гріхом шляхом внутрішнього самовдосконалення особистості всередині екклезіальної общини.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що вперше порушено проблему дослідження релігійно-духовних поглядів досить контраверсійної постаті, яскравого представника української православної інтелектуальної еліти першої половини ХХ століття. З'ясування поглядів митрополита Алексія розгортає перспективу більш глибокого дослідження причин та сутності потенціалу міжконфесійної конфліктогенності, що мало і має місце в українському православ'ї, а відтак вимагає осмислення цілим комплексом релігієзнавчих дисциплін.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що фактичний матеріал, узагальнення та висновки дисертації можуть бути використані у формуванні основ міжконфесійних та державно-конфесійних взаємовідносин поліконфесійного та поліетнічного світу. Передбачається можливість використання напрацювань дисертаційної роботи у навчальному процесі вищої школи, під час розробки та викладання курсів історії філософії, історичного та порівняльного релігієзнавства, філософії релігії, теології, соціології та політології релігії, інших дотичних до теми

дисциплін та міждисциплінарних спецкурсів, у подальшій науково-дослідній роботі філософів та релігієзнавців.

Особистий внесок дисертанта. Дисертаційна робота є самостійним авторським науковим дослідженням, результати якого викладено у висновках та положеннях новизни. Деякі архівні документи і ціла низка праць митрополита Алексія вводиться дисертантом у науковий обіг уперше.

Апробація результатів дослідження. Концептуальні положення та теоретичні висновки дисертації висвітлені в авторських публікаціях, оприлюднені на теоретико-методологічних семінарах кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету, а також доповідались на таких наукових конференціях та засіданнях круглих столів різних рівнів: II Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2009); Міжнародній науковій конференції «Современные проблемы изучения истории Церкви» (Москва, 2011); II Міжнародній науковій конференції «Авраамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини» (Галич, 2014); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (Острог, 2014); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоанна (Боднарчука))» (Тернопіль, 2014); IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Религия и/или повседневность» (Мінськ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська Греко-католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Галицького Андрея Шептицького)» (Тернопіль, 2015).

Публікації. Основні тези та положення наукової новизни викладено в 11 наукових публікаціях, 4 з яких опубліковано у вітчизняних фахових збірниках, 1 – у закордонному виданні, 6 – у наукових збірниках та матеріалах конференцій.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемним принципом. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, та бібліографії. Обсяг основного тексту становить 163 сторінки, список використаних джерел та літератури складає 379 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету та завдання роботи, окреслено об'єкт і предмет, визначено теоретико-

методологічну базу дисертації, виділено теоретичну та практичну значимість, показано апробаційний рівень результатів досліджуваної роботи.

У першому розділі "*Особистість та творча спадщина митрополита Алексія (Громадського) як предмет філософсько-релігієзнавчих студій*" розглянуто сучасний стан вивчення окресленої теми. Здійснено науково-аналітичну розвідку літератури, яка стосується постаті митрополита Алексія та його поглядів, виражених у богословсько-філософській спадщині та архіпастирській діяльності мислителя.

З'ясовано, що наукових досліджень, у яких митрополит Алексій (Громадський) виступав би об'єктом вивчення, гранично мало, в основному мислитель згадується у контексті розгляду інших наукових проблем. Наявні дослідження за темою умовно можна структурувати на студії українських (В. Борщевич, Ю. Волошин, В. Гордієнко, І. Грідіна, О. Ігнатуша, О. Лисенко, В. Підгайко, А. Смирнов, Н. Стоколос та ін.), російських (О. Васильєва, А. Вишиванюк, М. Одінцов, Д. Поспеловський, М. Шкаровський, В. Якунін), білоруських (О. Кудін, С. Сілова) та зарубіжних (Д. Армстронг, К. Беркгоф, А. Миронович, В. Мосс, Ф. Хейер,) релігієзнавців, емігрантських авторів (В. Алексеєв, І. Власовський, А. Воронин, О. Купранець, Ю. Мулик-Луцик, К. Ніколаєв, С. Савчук, А. Світич та Ф. Ставру), конфесійних (православних, греко- та римокатолицьких) дослідників (І. Біланич, О. Мельничук, Т. Міненко, Ігор (Ісіченко), І. Косяк, Ф. Кривонос, А. Псарьов, Феодосій (Процюк), Ю. Федорів, К. Фотієв, В. Ципін та ін.).

Констатовано, що творча спадщина митрополита Алексія залишалась поза належною увагою науковців, а наявні дослідження обмежуються переважно незначними згадками про наукову й богословську діяльність та простим переліком окремих праць Громадського; відсутні наукові студії, предметом яких був би аналіз релігійно-духовних поглядів мислителя. В основному, релігієзнавці розглядають церковно-адміністративну діяльність екзарха періоду німецької окупації в історико-релігієзнавчій перспективі. Мало вивченою залишається його активна громадсько-релігійна і культурна діяльність попередніх періодів, особливо дореволюційного.

Виявлено, що в оцінках науковцями практичної архіпастирської діяльності митрополита прослідковуються дві тенденції: по-перше, цю діяльність чітко сепарують на період до входження у склад Московської патріархії та подальше оформлення Автономної Церкви (1910 – 1930 рр.), і період після цих подій (1940 – 1943 рр.); по-друге, абсолютна більшість українських дослідників схвально характеризують перший період і засуджують другий, а російські та білоруські – мають чітко контраверсійну позицію.

Джерельну базу дисертантом умовно поділено на такі групи: першу становить творча спадщина мислителя (історико-релігієзнавчі (церковно-історичні), просопографічні, богословсько-канонічні праці, епістолярна спадщина, гомілетичний доробок ієрарха, нариси автобіографічного характеру тощо); другу складають документи різних рівнів українських

архівних установ та опубліковані документи; третю – періодичні видання (переважно церковні та громадські) досліджуваного періоду; четверту – спогади сучасників митрополита конкретно про нього або епоху в цілому.

У другому розділі **"Богословська та наукова діяльність митрополита Алексія (Громадського) в контексті соціокультурних особливостей доби"** автором реконструйовано історичний соціокультурний контекст життя та богословської діяльності православного ієрарха. Простежено процес становлення Громадського як особистості, активного громадсько-церковного діяча, а особливо вченого богослова та педагога.

Зазначено, що богословська та наукова діяльність екзарха Алексія органічно вписувалася в непрості історичні соціокультурні та політико-ідеологічні реалії, які випали на долю мислителя і вимагали від нього складних світоглядних компромісів. У всіх цих катаклізмах ієрарх показав себе і неординарним вченим-теологом, і церковним адміністратором, відрізнявся помірністю у підходах до вирішення складних проблем, чітко розставляв пріоритети, хоча нерідко його готовність до компромісу розцінювалась опонентами як слабкість.

Показано, що епоха Алексія характеризувалась високим ступенем соціально-політичної турбулентності та кризою релігійності, коли свої релігійні переконання необхідно було доводити практично, а також відстоювати право на існування релігії у життєвому просторі своєї пастви, що вимагало неабияких інтелектуальних та духовних зусиль релігійного лідера. Внутрішні світоглядні орієнтири Алексія носили яскраво виражений православний релігійно-конфесійний та еклезіоцентричний характер, а тому всю діяльність, аж до загибелі, він проводив, керуючись цими поглядами.

Визначено, що богословська та наукова діяльність митрополита Алексія почалася з написання кандидатської дисертаційної роботи у Київській духовній академії і продовжувалась, з різним ступенем інтенсивності, впродовж усього його життя. Виразалась вона у викладацькій роботі (ієрарх викладав курси філософсько-богословського спрямування у гімназіях, духовних семінаріях, Варшавському університеті), написанні богословсько-наукових праць, активній роботі у церковно-державних та церковних комісіях, з'їздах, синодах, соборах. Найбільш інтенсивною ця діяльність мислителя припадала на польський період його життя (1919 – 1939 рр.), після рукоположення у єпископський сан.

Доведено, що діяльність митрополита Алексія мала величезне значення і вплив на церковно-релігійне та громадсько-політичне життя тих регіонів, де він її провадив (Холмщина, Бессарабія, Галичина, Волинь, Гродненщина, м. Москва, Ростов-на-Дону та ін.).

У третьому розділі **"Релігійно-суспільні відносини у творчому доробку митрополита Алексія (Громадського)"** проаналізовано розуміння Алексієм різних зрізів релігійно-суспільних відносин.

У підрозділі 3.1. *"Основні засади церковно-державних взаємовідносин у концепції Громадського"* з'ясовано, що проблематика церковно-державних взаємин для ієраха була досить значущою, а їх важливість визнавалась Алексієм для обох сторін цих відносин: як державної, зі всіма її інститутами, так і церковної.

Автором констатовано, що підхід мислителя до вирішення вказаних взаємовідносин полягав у пріоритетності інтересів Церкви, при цьому зауважено, що значимість державних інститутів визнавалось митрополитом беззаперечно. Ідеальним типом церковно-державних відносин ієрарх вважав візантійський принцип «симфонії». Однак розумів неможливість відпрацювання статичної моделі цих взаємин в історії, оскільки зміна об'єктивних обставин неодмінно спричиняє й зміну парадигми відносин Церкви та держави.

Враховуючи суспільні перетворення початку ХХ ст., базисом церковно-державних відносин, на думку Алексія, повинен стати принцип гармонії та взаємної вигоди для обох сторін, що мало би забезпечити максимально вичерпне виконання своїх функцій у суспільстві обома інститутами.

У підрозділі 3.2. *"Міжконфесійні відносини та їх інтерпретація у філософсько-релігійній парадигмі митрополита Алексія"* розглянуто погляди мислителя на особливості взаємовідносин Православної Церкви та інших християнських конфесій і нехристиянських релігій.

Аналіз творчого доробку Громадського показав, що окремої праці, де б спеціально розкривалась ця проблематика, немає, а рефлексії на вказаний тематичний комплекс у текстах ієрарха присутні дисперсно. Алексій наголошував на повазі до всіх традиційних, навіть неправославних конфесій, які зберегли «предковичну віру» (одна з базових категорій у поглядах ієрарха) освячену історією та дещо негативно ставився до відносно нових релігійних течій. Зазначено, що велике значення у забезпеченні гармонізації міжконфесійних взаємин Громадський визнавав за державною владою, яка повинна виступати гарантом дотримання прав кожної релігійної інституції та мінімізувати міжконфесійну конфліктогенність.

З'ясовано, що позицію Алексія, щодо розуміння моделі міжконфесійних відносин, можна назвати толерантною, хоча сам ієрарх цього терміну у працях не вживав. Його толерантність не пасивна, вона ніяким чином не ототожнюється з внутрішньою індиферентністю до інших конфесій. Принцип міжконфесійної толерантності розглядався Громадським з опорою на категорію свободи совісті, і полягав не стільки у прийнятті «чужих» релігійних істин та солідаризації з ними, скільки у визнанні права іншого мати свої релігійні переконання, яке ґрунтується на божественному дарі свободи.

У підрозділі 3.3. *"Унійна проблематика у системі релігійних поглядів Громадського"* розглянуто феномен унії у рецепції митрополита та з'ясовано, що комплекс унійних проблем займав значне місце у поглядах релігійного мислителя в силу ідейно-культурних особливостей регіону, де

проходило особистісне становлення Громадського та його конфесійної ідентичності, і був ним ґрунтовно обміркований.

Вважаючи основною причиною унії владні амбіції Риму, що вкорінені в ідейно-доктринальних (перш за все, екклезіологічних) концепціях католицизму, ієрарх не вичерпує цим проблеми. До цього Алексій додає й інші фактори: геополітичні, культурні, особистісні, які у тісних взаємовпливах та взаємопроникненнях і дали на виході феномен унії. Крізь призму постаті митрополита Петра Могили Громадський продемонстрував, наскільки складними та неоднозначними були взаємовідносини православ'я, уніатства та католицизму.

Четвертий розділ **"Філософсько-богословські ідеї митрополита Алексія (Громадського)"** присвячено дослідженню різних релігійно-культурних аспектів у системі філософсько-богословських поглядів ієрарха.

У підрозділі 4.1. *"Концепція автокефальності Української Православної Церкви у філософсько-богословських рефлексіях екзарха Алексія"* проаналізовано філософсько-богословські та історіософські погляди Громадського на автокефалію Української Православної Церкви.

Дисертантом з'ясовано, що найбільш конверсійні автокефалізаційні погляди митрополита Алексія формувались під впливом декількох чинників: внутрішніх ідейно-політичних переконань, в основі яких лежав ідейний концепт «Святої Русі», сприйнятий у дореволюційні часи; загостреної канонічної свідомості богослова, вираженої у його акривічному підході до рецепції канонів, обумовленої духовною освітою та особистою зацікавленістю галуззю церковного права; геополітичного та соціокультурного становища, у якому опинився ієрарх.

Основою концепції автокефалії Української Церкви митрополита Алексія слугувала впевненість у тому, що Православна Церква на українських землях має право на автокефальне існування у структурі Вселенського православ'я як самостійна екклезіальна одиниця. Однак проголошення будь-якої автокефальної Церкви можливе лише за умови дотримання канонічних процедур, які, на думку ієрарха, вимагали благословіння на самостійність кірархальною Церквою, якою, в українському контексті, мислитель вважав Московську патріархію.

У підрозділі 4.2. *"Основні напрями гомілетичного дискурсу митрополита Алексія"* розглянуто вагомий гомілетичний доробок мислителя. Відзначено, що ієрарх надавав великого значення проповідництву як особливій галузі своєї духовної діяльності. У цій царині він знаходився під впливом київської духовно-академічної гомілетичної традиції, зокрема професора В. Певницького, творчо трансформуючи його ідеї та методичні напрацювання. Проповідницькій стратегії Громадського характерні акцентуація на «євангельську простоту», абстрагування від схоластичних схем, максимальна доступність вербального посилу до аудиторії, що виражалось у використанні «живої мови».

Гомілетична спадщина митрополита Алексія охоплює широкий спектр філософсько-богословської проблематики: танатологію, сотеріологію, понірологію, проблему теодицеї, аскетичну, комплекс соціально-філософських, релігійно-антропологічних та морально-релігійних мотивів. Зазначено, що фабулою проповідей Громадського була проблема морально-духовного вдосконалення пастви як цілісного системного організму на основі православної аскетичної традиції з опорою на сотеріологічну перспективу.

ВИСНОВКИ

Комплексний аналіз релігійно-духовних поглядів митрополита Алексія (О. Я. Громадського), які знайшли своє відображення як у практичній діяльності, так і у творчій філософсько-богословській спадщині мислителя, дає змогу констатувати таке:

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, де так чи інакше згадується постать екзарха Алексія, як повноцінний об'єкт наукових релігієзнавчих рефлексій, засвідчив, що особистість мислителя вивчена не достатньо комплексно та всебічно. В основу своїх досліджень постаті Громадського автори (переважно історики та богослови) ставили його церковно-адміністративну діяльність, зовсім оминаючи, або ж згадуючи лише побіжно, філософсько-богословську творчу спадщину ієрарха, а проблемою філософсько-релігієзнавчого аналізу його поглядів взагалі не займалися.

За невеликим винятком, автори оцінювали постать екзарха та деякі його погляди контраверсійно, виходячи з певних ідейних установок: або з позицій апології автокефалії/незалежності Української Церкви від Московського патріархату, опираючись на національний методологічний наратив, або ж із позицій «єдності» Руської Православної Церкви, апріорі засуджуючи рухи всередині українського православ'я, направлені на здобуття церковної автокефальності, що знижує рівень об'єктивності представників обох методологічних підходів та свідчить про суперечливість постаті митрополита.

2. Політико-ідеологічне та соціокультурне середовище, у якому проходило становлення О. Я. Громадського як особистості, формування його релігійно-духовних поглядів та подальша церковно-громадська діяльність характеризувались високим рівнем турбулентності, що вплинуло на гнучкість характеру та схильність до помірному конформізму ієрарха.

Патріархальне сімейне виховання у православній родині, схильність до містичних переживань слугували становленню стійкого релігійного світогляду мислителя, а класична теологічна освіта закріпила пріоритет ірраціональної релігійної віри, визначивши подальшу специфіку його діяльності як священнослужителя, церковного адміністратора, вченого-богослова та викладача духовних шкіл.

Філософсько-богословська творчість ієрарха Алексія переважно мала ситуативний характер (окрім імперського періоду творчості, коли богослов свідомо і вмотивовано вибирав унійну проблематику) і була реакцією на виклики часу, пов'язані зі становищем, у якому перебувала Православна Церква. За тематичними напрямками виокремлено апологетичні, церковно-історичні, просопографічні, богословсько-канонічні та екклезіологічні праці мислителя.

3. Часта зміна політичних режимів і державних утворень та статус релігійного лідера детермінували концентрацію інтелектуальних сил Громадського, на специфіці церковно-державних взаємовідносин, в основу яких він покладав баланс та гармонію двох соціальних інститутів – Церкви і держави (при чому пріоритетність надавалась Церкві в силу її онтологічного значення для ієрарха, на відміну від тимчасовості держави як інституту).

Досвід життя у різних державах з різними типами державно-конфесійних відносин та поліконфесійному середовищі зумовили формування поглядів митрополита Алексія на особливості міжконфесійних взаємин, які ґрунтувались на принципі взаємоповаги та категорії «терпимості». Мислитель поділяв релігії на православну, традиційні «предковічні релігії» та неорелігії (до яких він відносив низку протестантських деномінацій), припускав можливість ситуативних міжконфесійних союзів, з метою протистояння секуляризму та атеїстичній ідеології.

4. Філософсько-богословські погляди Громадського на унійну проблематику та особлива зацікавленість нею були зумовлені тісними контактами з греко-уніатами в період становлення ієрарха як конфесійно направленої особистості та богослова. Феномен унії розцінювався ним як комплексна система взаємообумовленості та взаємопроникнення культурних, релігійних, геополітичних, богословських, соціокультурних і навіть особистісних елементів з центральною роллю «Риму».

5. Основною в контексті екклезіологічних побудов митрополита Алексія стоїть проблема автокефальності Української Церкви, погляди мислителя на яку зазнавали еволюції в залежності від внутрішньоцерковних та державно-політичних обставин. При цьому акцентуація ієрархом ставилася на екклезіоцентризм та православну канонічну традицію, яка, на думку богослова, полягала, з одного боку, у тому, що церковний поділ залежний від державно-політичного, а, з іншого, – домінантою залишалась «канонічна аксіома»: церковну самостійність може надати лише «Церква-Мати» (в українському контексті – це Московська патріархія).

6. У проповідницьких стратегіях Алексій виходив із розуміння їх важливості для релігійно-морального виховання православного сегменту суспільства, чим пояснюються його систематичні візитаційні подорожі. Провідні філософсько-богословські ідеї гомілетичного дискурсу мислителя мали різновекторний характер, в основі яких лежала антропоцентрична

тематика з опорою на східнопатристичну аскетичну традицію вдосконалення людини, як члена еkleзіальної общини.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА

I. Публікації у фахових виданнях:

1. Іценко О. Г. Богословсько-філософський аналіз міжконфесійних відносин у творчій спадщині митрополита Алексія (О. Я. Громадського) / О. Г. Іценко // Гілея : наук. вісник. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 46 – 48.

2. Іценко О. Г. Особливості церковно-державних взаємовідносин у богословсько-філософській концепції митрополита Алексія (Громадського) / О. Г. Іценко // Українське релігієзнавство. – К. : УАР, 2013. – № 68. – С. 229 – 238.

3. Іценко О. Г. Унійна проблематика у релігієзнавчих студіях митрополита Алексія (О. Я. Громадського) / О. Г. Іценко // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – Дніпропетровськ : Вид-во «Грані», 2014. – № 10 (114). – С. 42 – 47.

4. Іценко О. Г. Релігійно-філософські погляди митрополита Алексія (Громадського) на католицизм / О. Г. Іценко // Українське релігієзнавство. – К. : УАР, 2015. – № 73. – С. 370 – 375.

II. Публікації в закордонних виданнях:

5. Иценко А. Г. Личность и творческое наследие митрополита Алексия (А. Я. Громадского) как объект философско-религиоведческого исследования / А. Г. Иценко // ხელისუფლება და საზოგადოება (ისტორია, თეორია, პრაქტიკა). – თბილისი, 2015. – № 1 (33). – С. 51 – 73.

III. Публікації в інших виданнях:

6. Иценко А. Г. Митрополит Алексей (Громадский) и положение Православной церкви на Украине в 1939 – 1943 гг. / А. Г. Иценко // Современные проблемы изучения истории церкви. Материалы международной научной конференции. – М. : Изд-во МГУ им. М. В. Ломоносова, 2011. – С. 95 – 98.

7. Іценко О. Г. Проблема «Польської автокефалії» в історико-релігієзнавчому дискурсі та практичній діяльності архієпископа Алексія (О. Я. Громадського) / О. Г. Іценко // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог : Вид-во НУ «ОА», 2013. – Вип. 8. – С. 89 – 100.

8. Іценко О. Г. Унійна діяльність Петра Могили у творчій спадщині архієпископа Алексія (О. Я. Громадського) / О. Г. Іценко // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог : Вид-во НУ «ОА», 2014. – Вип. 10. – С. 83 – 96.

9. Іценко О. Г. Трагічна загибель екзарха Автономної Православної церкви Алексія (Громадського) / О. Г. Іценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Зб. наук. праць: наук. зап. РДГУ. – Вип. 25. – Рівне : Вид-ць О. Зень. – 2014. – С. 160 – 163.

10. Іценко О. Г. Архієпископ Алексій (Громадський) про роль та значення «Володимирового хрещення» в духовній історії України / О. Г. Іценко // Авраамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини. Матеріали Міжнар. наук. конф. 29 травня 2014 р. – Галич : Інформ.-видавн. відділ Нац-го запов. «Давній Галич», 2014. – С. 334 – 340.

11. Иценко А. Г. Творческое наследие митрополита Алексия (А. Я. Громадского) (польский период) / А. Г. Иценко // Религия и / или повседневность : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. (16 – 18 апр. 2015 г.) / под ред. С. И. Шатравского, М. В. Казмирук. – Минск : РИВШ, 2015. – С. 82 – 89.

АНОТАЦІЯ

Іценко О. Г. Релігійно-духовні погляди митрополита Алексія (Громадського): філософсько-релігієзнавчий аспект. – *Рукопис.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2015.

Дисертаційна робота представляє собою цілісну реконструкцію, комплексний аналіз та філософсько-релігієзнавчу інтерпретацію релігійно-духовних поглядів екзарха Автономної Православної Церкви в Україні митрополита Алексія (О. Я. Громадського), відображених у його філософсько-богословських працях, епістолярній спадщині та церковно-громадській діяльності.

Розглянуто основну релігієзнавчу літературу стосовно постаті та поглядів православного мислителя, окреслено дослідницьку специфіку різних підходів та оцінок. Показано зв'язок соціокультурних трансформацій епохи кінця XIX – першої половини XX ст. та тематичних напрямів творчої спадщини Громадського, з'ясовано ідейні впливи на формування його релігійно-духовних поглядів.

Аналіз першоджерел показав, що основними проблемами філософсько-богословських рефлексій екзарха були особливості міжконфесійних та церковно-державних взаємовідносин, комплекс питань, пов'язаних з унійним феноменом, концептуальні й історіософські засади автокефалії Української Православної Церкви та ціла низка загальних філософсько-світоглядних тем: проблем добра і зла, людського вдосконалення і

страждання, взаємовідносин релігії і науки, Церкви і школи, особистості і соціуму тощо.

Ключові слова: митрополит Алексій (О. Я. Громадський), православ'я, Автономна Православна Церква, церковний розкол, церковно-державна симфонія, міжконфесійна толерантність, унія, церковна автокефалія, екклезіологія.

АННОТАЦІЯ

Иценко А. Г. Религиозно-духовные взгляды митрополита Алексия (Громадского): философско-религиоведческий аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2015.

В диссертационной работе предпринята целостная реконструкция, комплексный анализ и философско-религиоведческая интерпретация религиозно-духовных воззрений экзарха Автономной Православной Церкви в Украине митрополита Алексия (А. Я. Громадского), нашедших свое отображение в его творческом наследии и церковно-общественной деятельности.

На основе анализа первоисточников, восстановлена духовная биография митрополита Алексия в контексте социокультурных особенностей и политико-идеологических реалий эпохи. В богословской и научной деятельности Громадского отчетливо прослеживаются четыре периода: имперский (1882 – 1918 гг.), польский (1919 – 1939 гг.), советский (1939 – 1941 гг.) и немецко-оккупационный (1941 – 1943 гг.), критерием которых выступал хронологический аспект и государственные образования, в которых жил и творил православный иерарх. Автор доказывает, что как тематические направления философско-богословских работ, так и их контент, а воззрения митрополита Алексия, во многом были обусловлены тем социокультурным контекстом, в котором творил и проводил свою церковно-общественную, богословскую и научную деятельность мыслитель.

Определено, что большое значение в воззрениях иерарха в области религиозно-общественных отношений имели особенности межконфессиональных и церковно-государственных взаимоотношений. При приоритетности интересов Церкви, Громадский исходил из необходимости учета интереса всех участников этих отношений. В этом контексте Алексием поднимается и целый пласт униональной проблематики, где он основными аспектами ставит вопросы о причинах и предпосылках появления этого феномена, его историко-культурный генезис, философско-богословский анализ доктринальных особенностей униатства, его роль и значение в формировании украинской/белорусской национальных идентичностей. В рамках униональной рефлексии мыслитель показывает

всю сложность этих процессов сквозь личностную призму, анализируя жизнь и религиозные взгляды митрополита Петра Могилы.

Установлено, что одной из центральных тем в философско-богословских взглядах митрополита Алексия стоял концептуально-историософский анализ церковной автокефалии в контексте институализации сначала автокефалии Польской, а потом и Украинской Православной Церквей. Эту проблему иерарх рассматривал и как составную церковно-государственных отношений, и как узко богословскую проблему, с учетом идеологических и социокультурных особенностей конца XIX – первой половины XX вв. При всех сложностях автокефализационных процессов, базовой для Алексия оставалась «каноническая аксиома»: церковную самостоятельность может предоставить только кириархальная Церковь (в украинском контексте – Московская патриархия).

Анализируя гомилетическое наследие экзарха, сделан вывод, что Громадский был последователем и продолжателем киевской духовно-академической гомилетической традиции. Для митрополита Алексия эта область его деятельности как религиозного лидера является основной формой религиозного влияния на верующих, а целью проповедничества – повышение уровня религиозной веры прихожанина как члена ектлезияльной общины. Показаны основные тематические направления, поднимаемые гомилетом в проповедях. Определено, что при всей широте философско-богословской проблематики в гомилетическом дискурсе Громадского превалирует религиозно-этическая линия с сотериологической основой.

Ключевые слова: митрополит Алексей (А. Я. Громадский), православие, Автономная Православная Церковь, церковный раскол, церковно-государственная симфония, межконфессиональная толерантность, уния, церковная автокефалия, ектлезиология.

SUMMARY

Itsenko O. G. The Religious and spiritual views of Metropolitan Alexis (Gromadsky): philosophical and religious studies aspect. – *Manuscript.*

Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Studies, speciality 09.00.11 – Religious Studies. – Ivan Franko Zhytomyr State University Ministry of Education and Science of Ukraine. – Zhytomyr, 2015.

The dissertation represents the complete reconstruction, the complex analysis, philosophical and religious interpretation of religious and spiritual views of the Exarch of the Autonomous Orthodox Church in Ukraine Metropolitan Alexis

(O. J. Gromadsky), reflected in his philosophical and theological works, epistolary inheritance and public activity.

The main religious literature about the figure is reviewed, the research of different points of views and appreciations is outlined. The connection of the socio-cultural transformations of the epoch of the end XIX – and the first half of the XX century is displayed and the thematic directions, which influenced on the forms of religious and spiritual views of Gromadsky.

The analysis of the original sources demonstrated that the main problems of philosophical and theological reflections of Exarch were the peculiarities of the interconfessionals and church-state mutual relations, the complex of questions connected with union phenomenon, conceptual and historiosophical principles autocephalous of the Ukrainian Orthodox Church and whole series of the general philosophical and ideological themes: the problems of good and evil, the human perfection and suffering, interrelations of religion and science, church and school, personality and socium and so on.

Key words: Metropolitan Alexy (O. J. Gromadsky), Orthodox, Autonomous Orthodox Church, the church split, the church-state symphony, interconfessional tolerance, union, the church autocephaly, ecclesiology.